

В. В. НАДЬОН

Вікторія Валентинівна Надьон, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЗВ'ЯЗОК СУБ'ЄКТИВНОГО ЦИВІЛЬНОГО ОБОВ'ЯЗКУ З НОРМОЮ ПРАВА ТА ПРАВОВІДНОСИНАМИ

Застосування права – один із специфічних, складних процесів, що має велике практичне значення¹

Суб'єктивний цивільний обов'язок нерозривно пов'язаний з поняттям діючої правової норми як норми, що регулює ті чи інші реальні суспільні відносини. Норма є результатом суб'єктивного пізнання об'єктивної необхідності та використання цього знання для досягнення певної мети. Досягнення певної мети – це реалізація суб'єктивних прав та обов'язків, передбачених нормою права. Норми права «прямо або символічно пов'язані з конкретними актами, які мають місце в реальному житті»². Норма не тільки наукова абстракція, не тільки судження про належне, а й правило поведінки, яке слід проводити в житті³. Вона об'єктивна, не залежить від волі та бажання окремої особи, нею не можна розпоряджатися як чимось особистим, індивідуальним. Будучи загальним, безособовим, абстрактним правилом, норма не належить і не може кому-небудь «належати». Коли людина говорить: «Я маю право», то це не означає, що вона має норму права (закон); це означає, що вона може (має право) діяти певним чином на основі та в рамках закону⁴. Норми права є основою для формування правових зв'язків і відносин⁵.

Норма права – це соціально обумовлене, спрямоване на регулювання суспільних відносин обов'язкове для виконання правило поведінки, яке схвалюється або встановлюється державою⁶. Метою, заради якої встановлюються норми права, є закріплення певного порядку суспільного життя, а це неможливо без виникнення та забезпечення прав і обов'язків окремих осіб, виникнення та забезпечення правовідносин. У правовідносинах, правах, обов'язках розкривається соціальне призначення норм права⁷. Правовідносини – специфічна форма реалізації права; саме форма реалізації, здійснення, а не форма вираження. Державна воля в праві знаходить свою форму вираження в нормативних актах, а свою форму реалізації – у правовідносинах⁸.

Таким чином, норма права тісно пов'язана з правовідносинами, з реалізацією прав та обов'язків, визначених нормою права та договором. Отже, необхідно розібратися із взаємозв'язком норм права та правовідносин.

У літературі не склалося єдиної думки з приводу даного питання. Одні науковці відстоюють позицію єдності визначених категорій⁹, інші, навпаки, наводять факти, що підтверджують про самостійність даних категорій¹⁰. Дана неоднозначність думок виникає при розумінні права в об'єктивному та суб'єктивному значеннях.

Різниця між об'єктивним та суб'єктивним правом склалася в науці давно. Цю різницю проводили свого часу ще римські юристи. Незмінно дотримувалися її і всі наступні дослідники як у європейській системі права, так і в правових системах Англії та США. Найбільший розвиток і обґрунтування вона отримала, зокрема, в німецькій юриспруденції. Право розглядалося нібито в двох розрізах: в одній площині цього розрізу бачили встановлювальні державою та обов'язкові для всіх норми, в іншій – все, пов'язане з їх реалізацією, ті конкретні можливості, повноваження, дії, які люди могли робити та фактично робили на основі та в межах цих норм. Норма права має представницький, зобов'язуючий характер. Це означає, що вона передбачає як права, так і обов'язки. Дана властивість визначена в її диспозиції, що є ядром норми та характеризує можливість й належну поведінку суб'єктів. Звідси робимо висновок, що норма впливає на суспільні відносини та регулює поведінку людей не інакше, як через права та обов'язки, без яких вона залишалася б безжиттєвою¹¹.

Щоб розглянути докладніше це питання, необхідно з'ясувати риси об'єктивного права, до яких, зокрема, відносять: нормативність; державно-вольовий та владно-регулятивний характер; формальність; загальнообов'язковість.

Жодна з наведених рис не притаманна праву суб'єктивному. Завдяки їм можливо протиставлення двох аспектів права – об'єктивного та суб'єктивного. Все об'єктивне нерозривно пов'язане з державою, а саме: держава видає відповідні норми, надає їм загальнообов'язковий характер та забезпечує їх реалізацію. Л. С. Явич стверджував, що об'єктивне та суб'єктивне право однаковою мірою нормативні, але в першому випадку вони проявляються в абстрактному вигляді як загальне правило, що неодноразово докладається до типових ситуацій та відносин, а в другому – у конкретному виді, як готівкова міра можливої поведінки суб'єкта, що має загальне значення для даної ситуації і даних відносин. Достоїнство загальності більш властиво об'єктивному праву, але суб'єктивне право володіє не менш важливим достоїнством персоналізації¹². Н. М. Коркунов підкреслював, що про суб'єктивне право можна говорити лише остільки, оскільки воно

пов'язане та належить до суб'єкта як його носія. Право та обов'язок становлять приналежність суб'єкта. Вони неодмінно повинні бути чийсь. Навпаки, норми права не стоять в такому відношенні до суб'єкта. Вони мають абстрактний характер і тому називаються правом в об'єктивному сенсі¹³. Аналогічної точки зору дотримувалися Л. І. Петражицький¹⁴, Р. фон. Іерінг¹⁵. Н. І. Магузов зазначав, що право як норма, закон, державне встановлення, і право як можливість або управомочність суб'єктів діяти певним чином в рамках цих установлень – ось суть двох сторін права та його розподіл на об'єктивне та суб'єктивне. Право в об'єктивному сенсі – це законодавство даного періоду в даній країні. Право в суб'єктивному сенсі – це конкретні права та обов'язки, що виникають на основі цього законодавства учасниками різноманітних юридичних відносин¹⁶. Більш узагальнено охарактеризував дане питання Ж.-Л. Бержель, зазначаючи, що якими б витонченими не були закріплені законом правові ідеологія та техніка, для того, щоб регулювати права (суб'єктивні) засобами права (об'єктивного), необхідно вдаватися до правил, які відповідають формальному визначенню права¹⁷. До цього, додав В. А. Токарев, регулювання суб'єктивного права нормами об'єктивного права здійснюється в правових ситуаціях, що розкривають потенціал права як культурного феномена та специфіку правового суб'єкта, який претендує на повагу до своєї гідності вільної та відповідальної особистості¹⁸.

Однак у літературі є й інші точки зору. Так, Ю. К. Толстой відстоював ідею про те, що об'єктивне право існує самостійно, незалежно від того, чи виникли на його основі суб'єктивні права або обов'язки у окремих осіб¹⁹. Безперечно, норми об'єктивного права видаються не заради самих себе, вони використовуються законодавцем з метою правового регулювання суспільних відносин. Д. М. Чечот виходив із того, що, по-перше, норма права регулює суспільні відносини, а, по-друге, правове регулювання охоплює всі способи впливу права на поведінку людей²⁰.

Суб'єктивне в нашому випадку – це не тільки те, що належить суб'єкту, а й залежить від нього; об'єктивне – це не тільки те, що не належить суб'єкту, а й незалежне від нього. Суб'єктивне право суб'єктивне в тому сенсі, що, по-перше, пов'язано з суб'єктом і, по-друге, залежить від його волі та свідомості. Об'єктивне право об'єктивне в тому сенсі, що, по-перше, не належить конкретному суб'єкту і, по-друге, не пов'язано з його волевиявленням та свідомістю.

На нашу думку, суб'єктивне право нерозривно пов'язане з об'єктивним правом. З цього випливає, що виникнення об'єктивного права стимулює до виникнення суб'єктивного права, тобто до реалізації норм права (прав та обов'язків) конкретними суб'єктами. Суб'єктивне право вторинне щодо об'єктивного права. Можна стверджувати, що об'єктивне право для суб'єктивного є базою, якою можуть у міру необхідності скористатися учасники цивільних правовідносин.

Норма права й правовідносини – це взаємопов'язані та взаємообумовлені і водночас самостійні категорії. Врегулювавши певне суспільне відношення, норма встановлює, хто може бути учасником відносин, за яких умов відношення може виникнути, як повинні поводитися учасники (їх права та обов'язки), як можуть дані правовідносини припинитися. На підставі правової норми створюється певний кістяк, каркас, «арматура» реального відношення. Права та обов'язки учасників суспільних відносин, які визначаються відповідно до вимог норми, становлять той кістяк, каркас, «арматуру», які проникають в глибину суспільних відносин. Саме тому не можна представляти правовідносини як якусь оболонку, що може бути знята, залишивши суспільні відносини незмінними. Якщо вийняти кістяк, каркас, «арматуру», то відносини матимуть іншу форму, будуть якісно іншими²¹.

Норми цивільного права наділяють осіб суб'єктивними правами та забезпечують здійснення цих прав через необхідну поведінку інших (зобов'язаних) осіб. Встановлена цивільно-правовою нормою міра можливої поведінки лише тоді становить суб'єктивне цивільне право, коли її реалізація управомоченою особою поставлена в залежність від поведінки інших осіб. За словами, І. В. Спасибо-Фатєєвої, під суб'єктивним правом слід розуміти міру дозволеної поведінки учасника цивільних правовідносин²². Іншими словами, суб'єктивне цивільне право є така міра можливої, дозволеної поведінки, що забезпечена покладенням на учасника цивільних правовідносин суб'єктивного цивільного обов'язку. Оцінка поведінки особи, встановлена нормою права (нормативним правилом), може бути правильною або неправильною: правильна відповідь не є істиною, але дає змогу визначити ефективність крізь призму інформованості про права та обов'язки, дотримання або порушення яких тягне за собою певні правові наслідки²³.

Норми права впливають на суспільні відносини тим, що вони вказують людям ту поведінку, яка вимагає від них держава і яким держава надає підтримку силою свого апарату. У цьому сенсі будь-яка правова норма за своїм безпосереднім змістом є державний показник поведінки людей, що гарантується можливістю застосування державного примусу.

У літературі справедливо зазначається, що норма права створює юридичну можливість виникнення, зміни та припинення цивільно-правових відносин. Вона вказує на ті умови, обставини (факти), при наявності яких правові зв'язки приходять в рух. Завдяки юридичним фактам реалізуються створювані нормою права можливості руху цивільних правовідносин. Вони тягнуть за собою виникнення, зміну або припинення правовідносин²⁴. Відокремлення й протиставлення норми права та конкретних прав, обов'язків, правовідносин не мають під собою жодного підґрунтя. Одне немислимо без іншого; норма права і відповідні їй права та обов'язки утворюють деяку нерозривну єдність²⁵. Р. О. Халфіна зазначала, що з юридичного факту починається життя правової норми, яка реалізується в правовідносинах, перевіряється її реальність, дієвість. Юридичний факт – це в переважній більшості випадків той акт поведінки, який з волі особи або поза її волею запускає в дію механізм правового регулювання²⁶.

Ступінь деталізації правового регулювання відносин означає, по суті, визначення співвідношення волі держави та волі реальних учасників відносин: що в їх поведінці визначається встановленими нормою правами та обов'язками і які рішення приймаються самими учасниками. У даному випадку слід обумовити один важливий момент. Поведінка учасників правовідносин завжди є виразом їх волі. Чи виконують вони встановлені нормою права обов'язки, чи здійснюють надане нормою право, чи приймають рішення (якщо даний акт поведінки не є виконанням обов'язку або здійсненням права) – в усіх зазначених випадках суб'єкти виражають свою волю.

Встановлення обов'язку є найбільш прямолінійний, безпосередній спосіб впливу на реальну поведінку. Учаснику відносин пропонується вчинення певної дії або утримання від їх вчинення. Порушення припису тягне за собою негативні наслідки. У реальному житті на поведінку учасників впливають різні, діючі іноді в протилежних напрямках чинники. І тоді перед учасником відносин постає вибір: чи діяти відповідно до стимулів, що спонукають його порушити обов'язок та понести негативні наслідки порушення, або виконати обов'язок та знехтувати вигодами, які можуть бути пов'язані з порушенням обов'язку. Найбільш елементарний приклад прослідковується у вчиненні кримінального правопорушення. Злочинець порушує обов'язок, знаючи про можливе покарання за порушення, але все ж таки вчиняє правопорушення.

Аналогічні ситуації можливі й у цивільному праві. Так, будівельна організація зобов'язана здати в зазначений строк об'єкт. У випадках порушення строку вона розуміє, що сплатить неустойку. Однак випала нагода взяти більш вигідну роботу, і будівельна організація спрямовує робітників та всі необхідні будівельні інструменти на інший об'єкт, затримуючи здачу першого.

Наведені приклади свідчать, що встановлення обов'язку при всій категоричності мотивації не забезпечує ще її ефективності. Для посилення ефективності в цьому механізмі впливу істотне значення має невідворотність негативних наслідків у разі невиконання обов'язку та серйозність цих наслідків. Наприклад, за кредитним договором, в якому нерухоме майно знаходиться під заставою, якщо боржник протягом трьох місяців не оплачує тіло кредиту та відсотки, банк, за загальним правилом, має право (шляхом передавального напису нотаріуса або за рішенням суду) стягнути заборговану суму із закладеного майна. У даному випадку серйозність цих наслідків стимулює боржника своєчасно оплачувати кредит.

Таким чином, при виконанні обов'язків особа, яка приймає рішення, порівнює негативні наслідки своїх дій і можливі вигоди порушення обов'язків (якщо такі є).

Норма права впливає на суспільні відносини шляхом встановлення правомочностей та обов'язків для учасників цих відносин. Вона вказує людям на таку належну поведінку, яка захищається державою.

Норма права може встановлювати загальні заборони здійснювати відомі дії. Подібні норми по суті справи передбачають загальний еventуальний обов'язок утриматися від скоєння заборонених дій (і відповідне право компетентних органів припинити такі дії). У даному випадку потрібно робити наголос саме на загальні еventуальні (встановлений лише на випадок виникнення тієї ситуації, при якій може бути порушена заборона) обов'язки, оскільки було б безглуздо всіх осіб вважати потенційними правопорушниками і прямо на кожного громадянина покладати обов'язок не здійснювати заборонених дій безвідносно до його положень та поведінки, які взагалі можуть виключати якесь припущення про можливість вчинення ним цих дій²⁷.

Однак і еventуальні обов'язки утримуватися від заборонених дій кореспондують еventуальні права компетентних органів держави припинити заборонені дії, притягнути до відповідальності порушників заборон.

Закон покладає на суб'єктів ті чи інші обов'язки або надає ті чи інші правомочності стосовно наявності фактичних обставин певного виду. Тому будь-яка правова норма містить у собі в якості першої своєї частини так звану гіпотезу, тобто вказівку на ті фактичні життєві обставини, при наявності яких у суб'єктів, які перебувають при даних обставинах, виникають правомочності або обов'язки, передбачені диспозицією відповідної правової норми.

Гіпотеза може бути або прямо записана в тексті статті закону, або матися на увазі. Але так чи інакше вона являє собою необхідний складовий елемент норми, оскільки суб'єкти повинні й можуть погоджувати свою поведінку з нормою, розрахованою на той вид життєвих обставин, у яких вони в даний момент перебувають.

Порушення правової норми веде до виникнення між правопорушником і компетентним органом держави особливого (правоохоронного) правовідношення, що має на меті застосування до порушника певної санкції в разі підтвердження неправомірності вчиненої дії.

Отже, норми права реалізуються в суспільному житті, в правах та обов'язках, у конкретних правовідносинах між суб'єктами або в утриманні від дій, заборонених правом.

¹ Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М. : Юрид. л-ра, 1974. – С. 100.

² Ллойд Д. Идея права. Репрессивное зло или социальная необходимость / Д. Ллойд ; пер. с англ. : Юмашев Ю. М. (науч. ред.), Юмашева М. А. – М. : Югона, 2002. – С. 295.

³ Халфина Р. О. Вказана праця. – С. 53, 78.

⁴ Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия // Теоретические проблемы субъективного права : моногр. / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – С. 20.

⁵ Кузнецова Н. С. Гражданско-правовая ответственность: понятие, условие и механизм применения / Н. С. Кузнецова // Альманах цивилистики : сб. статей / под ред. Р. А. Майданика. – К. : Алерта; КНТ; Центр учебной литературы, 2010. – Вып. 3. – С. 36.

- ⁶ Загальна теорія держави та права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткачака, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 279.
- ⁷ Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С. Ф. Кечекьян. – М. : Изд-во академии СССР, 1958. – С. 31.
- ⁸ Явич Л. С. Диалектика формы и содержания в праве / Л. С. Явич // Философские проблемы государства и права, ЛГУ. – 1970. – С. 35.
- ⁹ Матузов Н. И. Вказана праця. – С. 27; Кечекьян С. Ф. Вказана праця. – С. 23.
- ¹⁰ Генкин Д. М. Право собственности как абсолютное субъективное право / Д. М. Генкин // Советское гос-во и право. – 1958. – № 6. – С. 93.
- ¹¹ Матузов Н. И. Вказана праця. – С. 51.
- ¹² Явич Л. С. Сущность права: моногр. / Л. С. Явич. – Л., 1985. – 91.
- ¹³ Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права : учеб. / Н. М. Коркунов. – СПб.: Изд-во Юрид. кн. магазина Н.К. Мартынова, 1904. – 115 с.
- ¹⁴ Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: учеб. / Л. И. Петражицкий. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1910. – С. 321.
- ¹⁵ Иеринг Р. Борьба за право : моногр. / Р. фон Иеринг. – М. : Изд-во Вестника знания (В. В. Битнера), 1912. – С. 42.
- ¹⁶ Матузов Н. И. Вказана праця. – С. 15, 16.
- ¹⁷ Бержель Ж.-Л. Общая теория права : учеб. / Ж.-Л. Бержель. – М., 2000. – С. 76, 77.
- ¹⁸ Токарев В. А. Ситуация формирования субъекта права / В. А. Токарев // Гос-во и право – 2012. – № 3. – С. 24.
- ¹⁹ Толстой Ю. К. К теории правоотношения: моногр. / Ю. К. Толстой. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1959. – С. 6.
- ²⁰ Чечот Д. М. Субъективное право и формы его защиты / Д. М. Чечот. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. – С. 8.
- ²¹ Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М. : Юрид. л-ра 1974. – С. 102.
- ²² Спасибо-Фатеева И. В. Парные права или еще одна попытка разобраться с личными неимущественными правами, сопоставить их с имущественными правами и раскрыть значимость категории «парные права» и их виды / И. В. Спасибо-Фатеева // Личные неимущественные права: проблемы теории и практики применения : сб. ст. и иных материалов / под ред. Р. А. Стефанчука. – К. : Юринком Интер, 2010. – С. 139.
- ²³ Халабуденко О. А. К вопросу о конструктивистской «природе» норм права / О. А. Халабуденко // Безпека людини в умовах глобалізації: сучасні правові парадигми : матеріали VII Міжнародної наук.-практ. конференції (м. Київ, 24 лютого 2017 р.). – К., 2017. – Т. 2. – С. 42–44.
- ²⁴ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. – М. : Госюриздат, 1958. – С. 27.
- ²⁵ Александров Н. Г. Юридическая норма и правоотношение / Н. Г. Александров. – М., 1947. – С. 10.
- ²⁶ Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М. : Изд-во «Юрид. лит-ра», 1974. – С. 286.
- ²⁷ Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе / Н. Г. Александров. – М. : Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1955. – С. 89, 90.

Резюме

Надьон В. В. Зв'язок суб'єктивного цивільного обов'язку з нормою права та правовідносинами.

У статті аналізується зв'язок суб'єктивного цивільного обов'язку з нормою права та правовідносинами. Даний зв'язок простежується при характеристиці об'єктивного та суб'єктивного права. Зазначено, що об'єктивне право є базою для суб'єктивного права та обов'язку, і відповідно для правовідносин. Аргументовано зроблено висновок про самостійність, взаємопов'язаність зазначених категорій.

Ключові слова: суб'єктивне право, об'єктивне право, обов'язок, норма права, правовідносини

Резюме

Надьон В. В. Связь субъективной гражданской обязанности с нормой права и правоотношениями.

В статье анализируется связь субъективной гражданской обязанности с нормой права и правоотношениями. Данная связь прослеживается при характеристике объективного и субъективного права. Отмечено, что объективное право является базой для субъективного права и обязанности, и соответственно для правоотношений. Аргументировано сделан вывод о самостоятельности, взаимосвязанности указанных категорий.

Ключевые слова: субъективное право, объективное право, обязанность, норма права, правоотношения.

Summary

Nadion V. Communication of subjective civic duty with the rule of law and legal relations.

The article analyzes the relationship of subjective civil duty of rule of law and legal relations. This relationship can be traced to characterize the objective and subjective law. Indicated that the objective law is the basis for subjective rights and obligations, and according to relationships. Argued concluded independence, interconnectedness of these categories.

Key words: company law, comparative law, company law reform, law modernising limited liability company, Austrian company law.